

DİNİ ŞAHSİYETLER HAKKINDA OLUŞAN ANLATILAR

Narratives About Religious Personages

Gürol PEHLİVAN*

ÖZ

Türk halk edebiyatı araştırmalarında nesir türleri tanımlama ve birbirlerinden ayırt etme sorunları devam etmektedir. Genellikle mevcut çalışmalarda, bilinen tasnifler kullanılmaktadır. Halbuki bu tasnifler her zaman ihtiyaca cevap verememektedir. Biz de evliya kültü konusunda çalışırken ve yatırlar hakkındaki anlatıları tasnif ve tahlil ederken bu sorunla karşılaştık. Sonuçta dini şahsiyetlerle ilgili üç nesir anlatı türünden söz edilebileceğini tespit ettik: “Menkıbe”, “Efsane” ve “Memorat (İnanç Anısı)”. Bu çalışmada adını andığımız bu üç türün birbirinden ayrılma ölçütleri; kahramanın hayatta olması, inanç şiddeti, tecrübe, zamansallık, metnin öznesi başlıkları altında incelenmiştir. Bu ölçütlerin, türlerin yapısal olarak birbirinden ayrılmasında ne ölçüde yeterli olduğu tartışılmıştır. Bu ölçütlerden kahramanın hayatta olması ve metnin öznesi, menkıbeyle diğer iki türü birbirlerinden ayırırken; inanç şiddeti, tecrübe ve zamansallık, inanç anısıyla efsaneyi ayırt etmeyi sağlamaktadır. Ayrıca yazıda, dini şahsiyetin kutsallığını ifade etmek gibi, ortak bir işleve sahip bu metinlerin birbirleriyle sıkı ilişkileri ve anlatıcıya bağlı olarak değişik türlere dahil olabilmeleri konusuna dikkat çekilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Menkıbe, Efsane, Memorat (İnanç Anısı), Anlatı, Dini Şahsiyet.

ABSTRACT

The problems of definition and classification of prose genres in Turkish folk literature studies are still on going. In general, common classifications are used in present studies. However these classifications always cannot serve the need. We also came across with this problem while doing our field research about saint cult and classifying and analyzing narratives about shrines. As a result we determined three prose narrative genres related with religious personages: hagiography, legend and memorate. In this study criteria for distinguishing aforementioned these three genres will be examined under the titles of heroes being alive, intensity of belief, experience, period and subject of the narrative. It will be examined how these criteria structurally enough to fit to distinguish those genres. From these criteria while the hero being alive and the structure of narrative separate hagiography from the other two, intensity of belief, experience and period provide a basis to distinguish between memorate and legend. Moreover, close relations of these narratives which shares holiness of religious personages in common and their depending features to narrator which gives them to be classified under different genres will also be emphasized in our study.

Key Words

Hagiography, Legend, Memorate, Narrative, Religious Personage

Giriş

Türk halk edebiyatı alanında terimlerin henüz yeterli açıklıkta tanımlanıp belirli bir hale getirilmediği bir gerçektir. Araştırmacılar tanım, ayırt etme ölçütleri ve türlerin tasnifi noktasında oldukça rahat, hatta doğrusunu söylemek gerekirse umursamaz davranmaktadırlar. Bu konuların önemine dikkat çekmek dahi kimi zaman garip karşılanmaktadır. Bu boş tartışmalarla uğraşacağına belli konularda belli araştırmacıların

yine belli tanım ve tasnifleriyle yetinmek en “tehlisesiz” yol olarak görülmektedir. Bu nedenle yığınla malzeme içeren tez ve kitapların pek çok defa topladıkları malzemeyi bile doğru dürüst değerlendiremediklerini görmekteyiz.¹

Yukarıda anılan sorunlu durumun en açık olarak görüldüğü türler ise efsane, menkıbe ve memorattır. Bu türlerden özellikle efsaneler konusunda oldukça fazla çalışma yapılmasına rağmen, anılan türler birbirinden ayırt edilmediği

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halkbilimi A.B.D., Doktora Öğrencisi. gurolpehlivan@hotmail.com

için bu türlerin işlevleri ve farklılıkları tespit edilebilmiş değildir.

Biz dar bir coğrafi alanda evliya kültü konusunu çalışırken bu sorunun farkına vardık. Bir yadır hakkında anlatılan metinleri derlediğimizde, açıkçası birbirinden her zaman kolayca ayrılmayacak anlatılarla karşılaştık. Ayrıca bir tür bazen aynı isimle anılıyorken, bazen de farklı isimlendirilmektedir. Örneğin aynı araştırmanın içinde dahi benzer özellikler gösteren anlatılar hem efsane hem de menkıbe olarak isimlendirilebilmektedir. Bu türlerin farklılık veya aynılıkları çok defa dikkat edilmeyen, önemsenmeyen bir haldedir.

Biz bu çalışmamızda başta veliler olmak üzere, peygamberler veya dinî şahsiyetler hakkında oluşan anlatımları tanımlayıp, bu ürünleri birbirinden ayırt etmek için bir takım tekliflerde bulunmayı hedefliyoruz. Türk edebiyatı tarihi incelendiğinde “menkıbe” teriminin hikâye ve tarih anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Ancak makalemiz bu kullanımların geçirdiği değişimi konusu haricinde bırakmakta olup konu, başka çalışmalarda kendi bütünlüğü içinde ayrıca ele alınmalıdır. Araştırmamızda günümüzde birer halkbilimi terimi olarak kullanılan menkıbe, efsane ve memorat kelimeleri üzerinde duracağız.

1. Kavramların Alacakaranlığında

Dinî şahsiyetlerle ilgili halk edebiyatı türü genellikle efsane olarak kabul edilmektedir. Bu konudaki çalışmalara bakıldığında dinî şahsiyetler hakkındaki efsaneler çeşitli başlıklar altında tasnif edilmektedir: “Velilerle ilgili efsaneler” (Alptekin 1993: 20-62; Sönmez 1994: 129-229; Işık 1998: 41-53); “Keramet sahiplerinin efsaneleri” (Kara 1991: 51-56); “Dinî efsaneler” (Helimoğlu Yavuz

1993: 37-253; Karadavut 1992: 111-143; Emiroğlu 1993: 124-145; Görkem 1987: 59-99); “Dinî binalarla ilgili efsaneler” (Seyidoğlu 1985: 39-89); “Tarihlik efsaneler” (Boratav 1982: 103-104) gibi. Bu noktada Türkiye’deki araştırmacılara çok tesir etmiş olan Saim Sakaoğlu’nun çeşitli tanımlardan yola çıkarak efsane-nin özelliklerini şu şekilde tespit ettiğini görüyoruz:

a. Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar,

b. Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır,

c. Umumiyetle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü olma vasfı görülür,

ç. Efsanelerin belirli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatımadır.” (Sakaoğlu 1980: 5-6)

Özellikle bu eserdeki yaklaşımı vermemizin sebebi, bu araştırmacının ve kitabının Türkiye’de efsane çalışmalarının “Giriş” kısmında mutlaka kullanılmasıdır. Yukarıda verilen özelliklere bakılınca, dinî şahsiyetler hakkındaki anlatıların da rahatlıkla bu çerçevede düşünülebileceği açıktır. Bu çalışmalarda sorun, konunun efsane kapsamına girip girmemesinden ziyade, efsane-nin hangi alt türüne ait olduğunun tespit edilmesidir.

Ancak efsane aslında hiç de kolay tanımlanabilir bir tür değildir:

“Halkbilimcilerin ortak görüşüne göre efsane, sanatsal olarak formüle edilmiş, üçüncü bir şahsa anlatılan ve geçmişte ya da tarihsel geçmişte kurulmuş geleneksel bir hikâye ya da anlatıdır. Aslında gerçek değildir ancak anlatıcı ve dinleyicileri tarafından gerçek olduğuna inanılır.” (Degh 2005: 345)²

Bu tanımın pek açık olmadığı bellidir; ancak Degh’e göre tam da böyle olmak durumundadır:

“Kitapların geleneksel iddialarının

aksine, efsane diğer folklorik anlatılardan kolaylıkla izole edilebilir tutarlı bir hikâye değildir." (Degh 2005: 343)

Dinî şahsiyetler hakkındaki anlatıların isimlendirilmesinde kullanılan bir diğer terim de "menkıbe"dir. Dinî edebiyatta IX. asır gibi erken bir zamandan beri velî ve peygamberlerden kaynaklanan olağanüstü olaylarla ilgili olarak kullanılagelen bir terimdir. (Ocak 1992: 27) Özellikle Ahmet Yaşar Ocak'ın adını andığımız çalışmasının ardından menkıbe türü dikkati çekmiş; bu eserin de "Giriş" kısmındaki bilgilerle, tespit ettiği keramet motiflerine dayanan tahlil yaklaşımı çeşitli çalışmalarda model olarak kullanılmıştır.³ Genellikle menkıbe türü efsane içinde kabul edilirken, son yıllarda Saim Sakaoglu bu türleri birbirinden ayırt etme gayreti içinde olmuştur. Araştırmacı, bu iki türün iç içe girmiş olmasına dikkat çekmiş; ancak genellikle bir ayırımı yapılabildiğini, ayırımı yapılamayan metinlerin ise şimdilik efsane çatısı altında ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. (Sakaoglu 1997: 241-247)

Türk halk edebiyatı alanına yeni giren terimlerden olan ve konuyla ilgili çalışmalarda Türkçe karşılık bulma gayretine girilmeden "Memorat" şeklinde zikredilen, bizim "inanç anısı" olarak Türkçeleştirdiğimiz "memorat" ise şu şekilde tanımlanmaktadır:

"Memorat, 'tabiatüstü ferdi bir tecrübenin yaşayan veya ondan dinlemiş birisi tarafından anlatılan şahsa bağlı hikâye' olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamada yer alan 'tabiatüstü' ile kastedilen öncelikle 'öteki dünya' ve farklı bir boyutta olmanın yanı sıra insanlarla beraber aynı mekânları paylaşan cin, peri, alkız, karabasan veya çeşitli ruhlardan oluşan ve sosyal bir hayat yaşadığına inanılan varlıklarla görme, konuşma, dokunma, hissetme, rüya veya bunlar-

dan başka bir yolla kurulan bir iletişimdir. Memoratlar da, bu şekilde kurulmuş bir iletişimle yaşananların yaşayan veya ondan dinleyen birisi tarafından anlatılmasıdır." (Çobanoğlu 2003: 21)

Burada dinî şahsiyetlerle kurulan iletişim hikâyeleri bizi ilgilendirmektedir.

Görüldüğü gibi dinî şahsiyetlerle ilgili anlatılar bu üç türle ilişkilendirilmektedir. Ancak çalışmalarda eksik olan taraf, terimlerden biri kullanılırken, genellikle diğer terimlerin göz ardı edilmesidir.

2. Dinî Şahsiyetler Hakkında Oluşan Türler ve Bunları Ayırt Etme Ölçütleri

Manisa şehrinde evliya kültü konusunu çalışırken bir yandan da konuyla ilgili anlatıları derlemeye başlamıştık. Evliya kültürünün mahiyetini anlamak için oldukça önemli malzeme veren bu anlatılarda dikkatimizi çeken şey, hepsinin aynı adla anılmasının mümkün olmadığı gerçeği oldu. Kaynak kişiler kendi yaşadıkları deneyimlerle, velilerin bedenlen canlı olarak bu dünyada oldukları zamanlarda başlarından geçenleri bilinçli bir biçimde ayırıyorlardı. Konu üzerinde düşünmeye devam ettikçe bir velî hakkında üç temel anlatı türünün meydana geldiğini gördük: Menkıbeler, inanç anıları ve efsaneler. Daha sonraki çalışmalarımızla bu üç türün bütün dinî şahsiyetler için geçerli olduğu kanaatine vardık. Tarihsel olarak bakıldığında menâkıbnâmelerin veya velâyetnâmelerin içerisinde bu üç türden de metin bulunabilmektedir. Hatta menkıbe adı altında velinin şemali veya halifeleri dahi anlatılabilmektedir. (Küçük-Muslu 2003: 252-256) Yazılı menâkıbnâmelerde bu metinler "menkıbe" olarak isimlendirilse de nitelik olarak efsane ve memorat kategorisine girenleri de vardır.⁴

Dinî şahsiyetlerle ilgili ilk ele alacağımız tür menkıbedir. Çünkü menkıbeler bu şahısların hayatlarında gösterdikleri kerametler, yaşantılarından sahneler, evrene bakışlarını içeren metinlerdir. Yapısal açıdan bakıldığında menkıbelerin öznesi kutsal kişilerdir. Bir diğer sebep de gerek alan araştırmalarımız esnasında gerekse konuyla ilgili geleneksel eserlere baktığımızda bu tür anlatıların menkıbe olarak isimlendirildiğini görmemizdir. Ancak bu isimlendirmelerin, anlatılara konu olan kişilerin sadece dinî şahsiyet olmalarından kaynaklandığı, anlatının herhangi bir yapısal unsuruna dayanmadan isimlendirildiği de bir gerçektir. Özetle söylemek gerekirse, bu kişilerle ilgili anlatılara menkıbe denmiştir; çünkü bunlar kutsal şahıslardır. Kaynak kişiler, bu metinleri tanımlamada bunun dışında başka açıklayıcı bir husus aramamışlardır.

Alan araştırması gözlemlerimizde “Bir menkıbe anlatır mısınız?” sorusuna verilen cevabın çok defa peygamber veya velilerin yaşadığı zaman dilimine ait bir hikâye olması da bu tür anlatılara öncelikle menkıbe denmesi gerektiğini düşündüren bir husustur.

Bize göre menkıbe, dinî şahsiyetin bedensel olarak bu dünyada yaşadığı varsayılan zamanda başından geçenlerle ilgili bir anlatıdır. Burada dikkat çekmek istediğimiz önemli bir nokta şudur ki, menkıbe, velinin yaşamındaki her türlü halini anlatır. Dolayısıyla bazı metinler, velinin yardımseverliğini, cihad yapmasını vb. konu edinebilirler ve içlerinde keramet motifi barındırmazlar. Buradan hareketle, menkıbe türünü, sadece keramet hikâyesi gibi algılayıp değerlendirmek bu nedenle hatalıdır.⁵

Örneğin şu menkıbeyi ele alalım:

“Hocaların da bulunduğu bir toplulukta dinî konular konuşulup tartışıl-

maktadır. Nihayet içlerinden biri: ‘İşten artmaz, dıştan artar. Yani yemeği az yemesiyle, aç kalmakla artırılabilir’ der. O zaman Hüseyin Kemal Efendi söze katılır: ‘Bu sözün manası sizin söylediğinizin aksidir. Bir sofrada ne kadar çok dış işlerse yani ne kadar fazla kişi bulunursa Allah o sofraya bereket yağdırır, o sofrada bolluk olur’ diye açıklar.” (Başoğlu [ty.]: 10-11)

Görüldüğü gibi burada herhangi bir keramet motifi yoktur; ama bir şeyh için anlatılmaktadır. Önemli bir mesaj içerdiği de açıktır.

Menkıbenin, velinin bedenlen dünyada olduğu bir zaman diliminde olduğu varsayılan bir hikâyeyi anlatması bize önemli bir ayrımdır. Çünkü bu özellik, onu, diğer iki türden rahatlıkla ayırt etmemizi sağlamaktadır. Ancak bu hususu daha iyi anlatmak için İnanç anısı ve efsaneyi hangi ölçütlere göre değerlendirdiğimizi açıklamamız gerekiyor.

İnanç anısı, veli öldükten sonra, yaşayan canlıların hayatına girmesi-müdahale etmesi vs. ile ilgili, bizzat anlatanın başından geçmiş ya da bir biçimde anlatıcı tarafından tecrübeyi bizzat yaşayanın adı verilebildiği sürece, nakledeş zincirinin beş altı kişiye kadar uzanabildiği bir metindir. Efsane ise, kutsal kişiler söz konusu olduğunda, özellik bakımından, inanç anısından farksız; fakat tecrübeyi yaşayan yönünden belirsizleşmiş, daha uzak bir zamandan bahseden bir türdür. Ayrıca kutsal kişiyle ilintilendirilen bir takım mekân, nesne gibi şeyler hakkında oluşmuş hikâyeler de bu türün kapsamındadır.

Bu türleri birer örnekle somutlaştıralım. Öncelikle bir inanç anısı örneği vermek istiyoruz:

“Üç yıl önce [1999] rüyama Saruhan Bey girdi. Saruhan Bey, bütün heybetiyle, saçmış olduğu ışık ile önümde durdu

*ve bana yataktan kalkmamı emretti. Kor-
karak kalktım. Saruhan Bey'le birlikte
türbenin bulunduğu yere gittik. Saruhan
Bey, bu türbenin kendisine yakışmadığı-
nı söyleyip çevresinin yeşilliklerle, çiçek-
lerle süslenmesini istedi. Yeşilin temiz-
lik, saflık, huzur anlamına geldiğini söy-
leyerek, buraya gelen insanların huzurlu
bir şekilde dönmelerini benden istedi. O
günden beri türbeye çiçek ve ağaçlar di-
kip yeşillendiriyorum.” (K.K. 1)*

Görüldüğü gibi, Saruhan Bey türbe-
sinin türbedarı olan Kemal Göktepe, velî
ile doğrudan bir iletişim kurduğunu id-
dia etmekte ve sonuçta bu tecrübeyi yu-
karıda görüldüğü şekliyle hikâye etmek-
tedir. Velî yüzyıllar önce vefat etmiştir,
ancak manevi gücü sayesinde insanlarla
iletişim kurma imkânına sahiptir. Bede-
nen dünyada olmaması; bu metni menkı-
be kategorisi dışında bırakmaktadır.

Bu tarz birinci şahısla veya hadise-
yi yaşayan kişilerin adının verilebildiği
anlatılara efsane denmesini de doğru
bulmuyoruz. Çünkü öncelikle efsane ile
inanç anısı arasında “inanma şiddeti”
yönünden ciddi bir fark söz konusudur.
Alan araştırmalarımız esnasında de-
falarca şahit olduğumuz üzere; inanç
anlarına, efsaneye göre daha çok inanıl-
maktadır. Bu da bu türleri ayırt etmede
önemli bir fark meydana getirmektedir.

İkinci ayırt etme ölçütü, “tecrübe”
olarak isimlendirdiğimiz, “olağanüstü
tecrübe”yi kimin yaşadığı meselesidir.
İnanç anısında tecrübeyi yaşayan anla-
tıcının bizzat kendisi, bir tanıdığı veya
ismini verebildiği bir şahıstır. Bu kriter,
fark edileceği üzere, inanma şiddetiyle
doğrudan bağlantılıdır. Bu şiddet, kişi-
nin kendi başından geçenleri anlatma-
sında doruk noktasındayken, tanıdık ve
ismini verebildiği kişilerden yapılan na-
killerde şiddetini yitirmektedir.⁶

Üçüncü ölçütümüz, “zamansallık”tır.

İnanç anısı elle tutulur bir zamanda
meydana gelmiştir, bunun en belirgin
göstergesiye yaşayanlar veya onlardan
dinleyenler tarafından nakledilmesidir.
Zamansallık, bilindiği gibi, mitle efsane-
yi ayırt etmede ciddi bir ölçüt olarak kul-
lanılmaktadır. Bu özellik pekâlâ inanç
anısı ile efsaneyi ayırt etmede de bir kıs-
tas olabilir.

Son olarak, “metnin öznesi” adını
verdiğimiz ölçüt üzerinde durmak isti-
yoruz. Örnek olarak verdiğimiz metinler
yapısal bakımdan incelendiğinde açık
bir şekilde görülmektedir ki menkıbe-
nin öznesi dinî şahsiyet; inanç anısı ve
efsanezin öznelere ise, tecrübeyi yaşayan
kişidir. Burada hemen şu sorun akla gel-
mektedir. Yatırın etrafındaki objeler vs.
hakkındaki anlatılar da efsane olarak
kabul edilmiştir. Şu durumda bir tena-
kuz oluşmuyor mu? Buna verilecek ce-
vap “Hayır.” Çünkü zaten dini kişilikler-
le ilgili efsaneyi “olağanüstü tecrübenin
belirsizleşmiş bir kişinin başından geçen
anlatısı” olarak tanımlıyoruz. Dinî şah-
siyetler söz konusu olduğunda böyle bir
ayırma gidiyoruz. Efsanezin diğer kate-
gorilerinin tartışma konumuzun dışında
bırakıldığı unutulmamalıdır. Yatırın
etrafındaki objeleri de diğer kategoriler
olarak düşünüyoruz.

Şimdi de bir efsane örneği vermek
istiyoruz:

*“İki yıl önce [2000] bir cuma günü
yaşlı, topal bir adam Saruhan Bey'i zi-
yarete gelmiş. Çevredekilerin yardımıyla
zar zor yürüyen ihtiyar, türbenin içinde
bir saatten fazla kalarak duasını oku-
muş. Elini türbenin çuhasına sürdükten
sonra türbeden çıkmış. Çevredeki insan-
lar ona hayretle bakıyorlarmış. Çünkü
bir saat önce insanların yardımıyla gir-
diği türbeden kimseye ihtiyaç duymadan
yürüyerek ayrılmış.” (K.K.2)*

Burada da yüzyıllar önce vefat et-

miş Saruhan Bey’le kurulan bir iletişim sonucu şifa bulan bir kişinin hikâyesi söz konusudur. Ancak anlatıcı yaşayanın ismini verememektedir. “-mişli geçmiş zaman” kullanımının da gösterdiği gibi, artık bulanıklaşmış bir zaman dilimi söz konusudur. Buna bağlı olarak da inanma durumunda bir zayıflamayla karşılaşılıyor. Bu o kadar belirgindir ki, kaynak kişilerimiz efsane olarak belirttiğimiz anlatılara, inanç anısı ile kıyaslandığında “şöyle böyle” inandıklarını ifade etmişlerdir. Halbuki menkıbe ve inanç anısının gerçekliği, bu derece sorgulanmamaktadır. Hatta bu metinleri efsane olarak nitelendirdiğimizde kaynak kişilerimiz tepki göstermiştir.

Zaman bulanıklaşması, şu sorunu da rahatlıkla düşündürebilir: Bu metinler farklı anlatıcıların dilinde, inanç anısı olarak da efsane olarak da derlenebilir. Dolayısıyla kaynak kişilerin anlatımlarına fazla bel bağlamamak gerekir. Bu durum, ister istemez bazen aynı hikâyeye sahip metinlerin farklı insanların anlatımında başka türlere dahil olması sonucunu doğurmaktadır.

Örneğin “Tezveren Dede” için anlatılan ve Manisa’da hemen herkesin bildiği, türbenin yıkılmamasıyla ilgili anlatılar, bu karışıklığa güzel bir örnek teşkil eder:

“Buralar hep kabirdi, yıkmak için gelen kepçeler çalışmadı. Bir tane olsun mahallemizde kötü olay olmadı, bak ben burda elli iki senedir oturuyorum. Çok büyük bir zât gerçekten.” (K.K. 3)

“Yolun ortasındaymış, yolun ortasında olduğu için bunu yıkmaya çalışmışlar; fakat grayder kırılmış, yıkamamış. Şimdi yolun ortasında, öyle duruyor yolun ortasında, kaldıramıyor bu zat-ı muhteremi.” (K.K. 4)

Fark edileceği gibi iki metin de aynı hadiseyi anlatmaktadır. Ancak ilkinde

olayın görgü şahidi olan kişi söz konusu olduğundan metin bir inanç anısıdır. Burada şunu ifade etmemiz gerekir ki, inanç anısı ile efsane arasında bir ilişki olmadığını söylemiyoruz. Tam tersine çok sıkı bir ilişkinin varlığı açıktır. Hatta pek çok efsane bir inanç anısından meydana gelmiştir; elbette bunun tersi de mümkündür. Kendisinin inandığı bir şeye, başkalarını da inandırmak isteyen birinin inandığı şeyle ilgili duyduğu bir metni kendi yaşamış gibi anlatması da mümkündür. Açıkçası birbirine yakın bu türden “inanç esaslı” metinler arasında her zaman geçişler olabilir. Bu durum menkıbe ve efsane için de söz konusudur. Örneğin Ayn-ı Ali için anlatılan iki metin bu durum için güzel bir örnek teşkil eder:

“Ayn-ı Ali evden camiye, camiden eve gidip gelen dışarı ile teması olmayan ve kendi halinde yaşayan bir zatmış. Ayn-ı Ali’nin bulunduğu mahallede bir kadının oğlu askere gitmiş, esir düşmüş ve düşman onu bir kaleye hapsetmiş. Delikanlının annesi oğlu için gece gündüz ağlıyormuş. Oğlunu esaretten kurtarabilecek yegâne zatın Ayn-ı Ali olduğuna inanan kadın ona müracaat etmiş. Ayn-ı Ali Dede ona demiş ki: ‘Eğer bana kızarmış bir tavuk getirirsen oğlunu esaretten kurtarır, buraya getiririm’. Bunun üzerine kadın kızarmış bir tavuk getirmiş. Fakat Ayn-ı Ali getirilen bu tavuğu kendisi yemeyip bir köpeğe atıvermiş. Köpek tavuğu kaptığı gibi kaçmış, o kadının oğlunun esir olduğu kaleye gitmiş. Kapıdaki düşman nöbetçilerine saldırmış. Nöbetçiler köpekle mücadele ederken kadının oğlu kaleden kaçmış ve annesine kavuşmuş. Bu vaka etrafta duyulunca Ayn-ı Ali Dede’nin kerâmet sahibi olduğuna herkes inanmış. Ölüncü onun namına bir türbe ve bir de cami yapmışlar. Türbesinin güney doğusunda bulunan

zincir bu esirin ayaklarında bağlı bulunan zincirmiştir.”(Akğül [ty.]: 136-137) ⁷

“Osmanlı-Rus [1877] savaşı esnasında Ayn-ı Ali Dede Türbesinde bir kadıncağız türbedarlık yapmaktadır. Evi de türbenin hemen yan tarafındadır. Bu kadıncağızı, çok yaşlılardan birisinin tanıdığına şahit oldum. Osmanlı-Rus savaşı sırasında Saruhan sancağından 6000 kişinin harbe katıldığı da tarihî kaynaklarda mevcut. Bu kadıncağızın oğlu da bu savaşa katılmış, 1877 Osmanlı-Rus savaşına. Ancak savaş bittikten sonra şehit olanların haberleri gelmiş, gaziler ailelerine, evlerine dönmüşler; fakat kadıncağızın çocuğu hakkında hiçbir bilgi yok. Aradan yıllar geçmiş, günler geçmiş. Analık hasretinin bir gün doruklara çıktığı bir anda Ayn-ı Ali'nin sandukasının başucunda akşam eve dönerken ağlayarak demiş ki: ‘Yıllarca bu türbeye, sana hizmet ettim. Türbeni tertemiz tuttum. Sen de eren, evliyan, erensen oğlumdan bir haber! Yoksa bu kapıdan bir daha içeri adımımı atmayacağım!’ deyip evine gitmiş. Gece yattıktan sonra bir ses: ‘Ana, anacağım!’ Kadıncağız yatağından kalkmış, kapıya koşmuş. Analık bu ya, oğlunu sesinden tanımış. Sarılmışlar, ağlamış sızlamış o hasretin vermiş olduğu duygular içerisinde birbirine kenetlenecek şekilde sarılmışlar. Daha sonra kendine geldiğinde bakmış ki oğlanın tırnakları uzamış, saç sakal birbirine karışmış, kir pas içinde. ‘Oğlum nerdeydin? Nerelerdeydin? Hiç haber alamadım, ne oldu sana?’ deyince ‘Ana, demiş, ben Moskofa esir düştüm. Bir kaleye götürdüler ayaklarımın altına taş benderler. Daha sonra bazen su verdiler, bazen ekme verdiler. Yıllar böyle geçti. Dün geceye kadar zaman nasıldı, kaç yıl geçti bilemiyorum. Dün gece uzun boylu, bembeyaz elbiseli tertemiz bir insan, aynı Ali gibi kuvvetli. Geldi. ‘Oğlum, dedi, seni kurtarıcam,

dedi, merak etme. Yâ Allah Bismillah’ dedi. Duvardan zinciri çıkardı. Aynı Ali gibi kuvvetliydi. Ve buraya geldim. Bütün mesele bu.’ Kadıncağız bakmış ki oğlunun ayağında kocaman bir demir zincir, ayağına bağlanmış. Demirciye gitmişler, o demiri söktürmüşler. Hatıra olarak da türbenin kapısının üzerine asmışlar. Hala o demir zincir orada durur. Ondan sonra kadıncağız sandukanın başına gelmiş: ‘Ben, demiş, kusur ettim, tövbe ettim, af et’ niyazda bulunmuş, duada bulunmuş, ondan sonra etrafına vasiyette bulunmuş: ‘Ben öldüğümde beni türbenin eşığına gömün’ demiş. Şu anda eşikte o kadın yatmaktadır.” (K.K. 5)

İki metinden ilki menkıbe, ikincisi ise efsanedir. Çünkü ilkinde Ayn-ı Ali bu dünyada yaşamaktadır. İkincisinde ise öleli çok olmuş; ancak ondan yardım isteyen türbedarına yardım etmiştir. Fark edileceği üzere aslında konu aynıdır. Tahkiye edilmeleri arasındaki değişiklikler bu gerçeği değiştirmez. Ancak velinin vefat etmiş olması veya olmamasına göre yardım isteyen kadının pozisyonu ve buna bağlı olarak da hikâyenin kurgusu değişmektedir. Daha da ilginç, eğer bu anlatı türbede bugün var olan zincirin neden orada olduğunu anlamaya yönelik okunursa, o zaman da metne efsane denilmesi işten bile değildir. Tam da burada Degh’in efsane için verdiği “efsane diğer folklorik anlatılardan kolaylıkla izole edilebilir tutarlı bir hikâye değildir” hükmü, anlaşılır olmaktadır.

Buradaki sorun her metinde yaşanmamakta olup, teklif ettiğimiz çerçeveye pek çok metin için ideal bir şema sağlamakta, dahası metinleri inanma noktasından doğru ölçmektedir. İnanma şiddeti bakımından bu metinleri bir sıralamaya koymak gerekirse: İnanç anısı, menkıbe ve efsane sıralamasını tercih ederiz. Burada menkıbe ile inanç anısı-

nın inanma şiddetinin çok yakın olduğunu ve kolaylıkla bir tercih yapmanın mümkün olmadığını belirtelim. Metin noktasından bakıldığında menkıbeler daha avantajlı bir konumdadır. Bir peygamberin veya velinin hikâyesine inanamamanın getireceği olumsuz sonuçtan korkulmakta; fakat yine de böyle şeylerin “birileri” tarafından uydurulduğu düşünülebilmektedir. İnanç anılarında ise, metinden çok anlatıcının inandırıcılık kalitesi etkili olmaktadır. Eğer anlatıcı güvenilir bir şahıssa metin fazla sorgulanmaz.⁸

Burada şu soruyu da sormak mümkündür: Bu anlatıların efsane çatısı altında toplanıp değerlendirilmesi, yukarıda verilen türler arasındaki geçişlilik göz önüne alındığında, daha uygun değil mi? Bizce, hayır; çünkü bu yapıldığında, inanç anısı ile efsane arasındaki hem “inanma farkı” hem de tecrübenin yaşanma niteliğindeki ayrılık dikkate alınmamış olacaktır.

Sonuç

Çeşitli araştırmalarda birbiri yerine rahatça kullanılan menkıbe, efsane ve inanç anısı türlerini ayırt etme ölçütleri üzerinde yaptığımız bu araştırmada şu kriterlerle türleri birbirinden ayırt etmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz:

1. Kahramanın hayatta olması:

Bu ölçüt, menkıbeyi efsane ve inanç anısından ayırt etmektedir. Alan araştırması esnasındaki gözlemlerimiz, kaynak kişilerin de bu ayrıma gittikleri yönündedir.

2. İnanç şiddeti: Özellikle inanç anısı ile efsaneyi birbirinden ayırmada kullanılabileceğini düşündüğümüz bu ölçütü de alan araştırmalarımız esnasında gözleme imkanını bulduk. İnanç anısı, efsaneye kıyasla daha fazla inanılan bir türdür.

3. Tecrübe: İnanç anısında “olağanüstü tecrübe”yi yaşayan kişinin bizzat kendisi, tanıdıkları ya da adını verebildiği insanlar iken; efsanede tecrübeyi yaşayan belirsizleşmektedir.

4. Zamansallık: Tecrübe ölçütüne bağlı olarak efsanede zaman, inanç anısına göre, belirsizleşmekte veya eskimektedir.

5. Metnin öznesi: Bu türlere yapısal olarak bakıldığında menkıbenin öznesinin dinî şahsiyet olduğu; inanç anısı ve efsanenin öznelinin ise, dinî şahsiyet karşısında olağanüstü tecrübeyi yaşayan olduğu görülmektedir.

Bu ölçütlere yenilerini eklemek mümkündür. Ancak bunların bile adı geçen türleri ayırt etmemizde büyük oranda yeteceğini düşünüyoruz.

Son olarak, türü ne olursa olsun bu metinlerin asıl amacı; dinî şahsiyetin kutsallığını açıklamaktır. Dolayısıyla hikâye etme şekli çok defa bir amaç değil, sadece araçtır. Bu durumda da hikâyenin farklı türlerde kendini göstermesi, anlatıcılığı hiç ilgilendirmemektedir. Önemli olan dinleyene “anlatının mesajını” nakledebilmektir.

NOTLAR

- 1 Türleri anlatıcı-anlatma ilişkisi çerçevesinde ele alan bir yaklaşım için bkz. Ekici 2005: 225-230; efsane-menkıbe türünü karşılaştıran ve menkıbenin efsane türünün alt kategorisi olarak değerlendirilebileceği sonucuna varan bir doktora tezi için bkz. Fedakar 2008: 155-159.
- 2 Farklı efsane tanımları için bkz. Alperen 2000: 296-298; Fedakar:87-120.
- 3 Örneğin bkz. Çağmlar 1994.
- 4 Menâkıbnâmelerde rastlanan memoralara örnek olarak (Abdullah 2009: 31-32; Koçak 2003: 180-181; Çıplak 2001: 152-153; Baba 1991: 224-228) verilebilir ve efsane için de (Abdullah 2009: 33-35; Duran 1995: 440-449; Baba 1991: 212-219) gösterilebilir.
- 5 Bu yanlış algılamada Ocak'ın yukarıda adını andığımız kitabının büyük etkisi olmuştur.
- 6 Bu ölçüt “Kişiselik veya şahsi olma” adlandırmasıyla bizden önce ele alınmıştır, bkz. Çobanoğlu 2003: 26.

- 7 Farklı bir varyant için bkz. Uluçay 1940: 50.
- 8 İnanç anılarını anlatanların, dinleyenleri inandırma yolları için bkz. Çobanoğlu 2003: 61-62.

KAYNAK KİŞİLER

1. Kemal Göktepe, Manisa, 1959, türbedar, ilkokul, 2001.
2. Fatma Göktepe, Manisa, 1939, ev hanımı, okuması yazması yok, 2001.
3. İsimsiz, Manisa, 1969, ev hanımı, ortaokul, 2002.
4. Aysel Atlı, Manisa, 1940, ev hanımı, ilkokul, 2001.
5. Hüseyin Akgül, Sivas/Şarkışla, 1946, öğretmen/eski milletvekili, üniversite, 2003.

KAYNAKLAR

Abdullah Veliyyuddin Bursevî, 2009. *Menâkıb-ı Eşrefzâde (Eşrefoğlu Rumi'nin Menkıbeleri)*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Kitabevi.

Akgül, Hüseyin, [ty.]. *Manisa Folkloru*, Manisa: Manisa Turizm Derneği Yayını.

Alperen, Altan, 2000. "Geçmişten Günümüze Efsane Geleneği", *Türk Kültürü*, Yıl: XXXVIII, Sayı: 445, ss. 296-307.

Alptekin, Ali Berat, 1993. *Fırat Havzası Efsaneleri (Metinler)*, Antakya: Kültür Ofset.

Baba, Mustafa Okan, 1991. *Menâkıb-ı Emir Sultan (Metin-inceleme-Gramer-İndeks)*, İstanbul: Marmara Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Doktora Tezi).

Başoğlu, M. Adnan, [ty.]. *Manisa'da Entekkeliler*, Basılmamış Araştırma.

Boratav, Pertev Nail, 1982. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınları.

Çağmlar, Zekiye, 1994. *Adana Yatır-Ziyaret Ocaklarla Bunlara Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler*, Adana: Çukurova Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çıplak, M. Şakir, 2001. *Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba*, İstanbul: Horasan Yayınları.

Çobanoğlu, Özkul, 2003. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Degh, Linda, 2005. "Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Düşünme ve Efsanenin Tanımı", çev. Selcan Gürçayır, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, 2, haz. M. Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır, Ankara: Geleneksel Yayınları.

Degh, Linda, 2003. "Halk Anlatısı", çev. Zerrin Karagülle, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, haz. Gülin Ögüt Eker, Metin Ekici, M. Öcal Oğuz, Nebi Özdemir, Ankara: Millî Folklor Yayınları.

Duran, Hamiye, 1995. *Hacı Bektaş-ı Veli Velâyetnâmesi ve Velâyetnâmede Geçen Kerâmet Motifleri*, Ankara: Gazi Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Doktora Tezi).

Ekici, Metin, 2005. "Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art

Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) bir Bakış", *Prof.Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir: Kanyılmaz Matbaası.

Emiroğlu, Seyit, 1993. *Konya Efsaneleri (İnceleme-Metin)*, Konya: Selçuk Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Fedakar, Pınar Dönmez, 2008. *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, İzmir: Ege Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Doktora Tezi).

Görkem, İsmail, 1987. *Elazığ Efsaneleri Üzerinde Araştırmalar (Metinler ve İncelemeler)*, Elazığ: Fırat Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Işık, Neşe, 1998. *Doğu Karadeniz Efsanelerini Derleme ve Araştırma (Trabzon, Rize, Artvin Efsaneleri)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kara, Ruhi, 1991. *Erzincan Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum: Atatürk Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Karadavut, Zekeriya, 1992. *Yozgat Efsaneleri (İnceleme-Metin)*, Konya: Selçuk Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Koçak, Aynur, 2003. *Yazılı Sözlü ve Elektronik Kültür Ortamlarında Mehmed Emin Tokadı*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Küçük, Sezi, Ramazan Muslu, 2003. *Akhi-sarlı Şeyh İsa Menâkıbnâmesi (XVI. Yüzyıl)*, Sakarya: Aşıyan Yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar, 1992. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sakaoğlu, Saim, 1980. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sakaoğlu, Saim, 1997. "Efsane-Menkıbe Bağı", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Sektöyü Bildirileri, II*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Seyidoğlu, Bilge, 1985. *Erzurum Efsaneleri (Erzurum'da Belli Yerlere Bağlı Olarak Derlenmiş Efsaneler Üzerine Bir İnceleme)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Sönmez, Bayram, 1994. *Niğde Efsaneleri (Tahlil ve Metin)*, Kayseri: Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Uluçay, Çağatay, 1940. *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar (773.H.-1220 H.)*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.

Yavuz, Muhsine Helimoğlu, 1993. *Diyarbakır Efsaneleri Derleme-Araştırma-İnceleme*, Ankara: Doruk Yayınları.